

güneye doğru, güneydoğudaki güneye ve doğuya doğru sivri kemerle ayrılan beşik tonozlu ilâve mekânlarla genişletilmiştir. Güneydoğudaki geniş bölüm külhan ve su deposunu teşkil etmektedir. Düzgün kesme taş malzemenin kullanıldığı yapı günümüzde faaliyetini sürdürmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Oluş Arık, *Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı*, Ankara 1971, s. 19-26; Sabih Erken, *Türkiyede Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, Ankara 1977, II, 131-149; Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Kümbetleri: II Beylikler ve Osmanlı Dönemi*, Ankara 1991, II, 102-106.

MEHMET TOP

ŞEREFÜ AŞHÂBÎ'L-HADİS

(شرف أصحاب الحديث)

Hatib el-Bağdâdî'nin
(ö. 463/1071)

hadis ve hadis ehlinin
değeri hakkındaki eseri.

Hadis ehlinin dinin öğretilmesindeki rolü konusunda telif edilmiş ilk ve en meşhur eser olup müellifin 444'te (1053) gerçekleştirdiği hac seyahatinden önce yazılmış olmalıdır (bk. s. 23-24); zira bu tarihten sonra yaptığı ilim yolculuklarında faydalandığı hocalarının rivayetleri bu eserde yer almamaktadır. Ayrıca eser *el-Kifâye*'den sonra ve *el-Câmi' li-ahılâ-ki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*den önce kaleme alınmıştır (*Şerefü aşhâbî'l-hadîs*, s. 140). *Şerefü aşhâbî'l-hadîs*'in yazılmasının sebebi dönemin Mu'tezile kelâmcılarının Hâriciyye'ye ve Revâfız'a mensup birtakım grupların hadise ve hadis ehline karşı tavırlarıdır. Bu gruplara mensup olanlar dinî meseleleri Kur'an ve Sünnet yerine akılla çözme yoluna gitmiş ve hadis ehlini hafife almıştır. Bağdâdî'ye göre Ehl-i sünnet karşıtları hadislerde kendi görüşlerine aykırı unsurları görünce hadislerin değersizliği fikrini yaymaya çalışmışlardır. Müellif eserinde hadislerin İslâm dinini öğrenmenin yegâne kaynağı olduğunu ve hadislerde hakkında hüküm beyan edilmeyen hususların din açısından bir değer taşımadığını belirtmiş, hadis âlimlerinin ulemânın başında geldiğini söylemiştir. Hatib el-Bağdâdî'den yaklaşık iki asır önce İbn Kuteybe aynı endişelerle *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*'ini kaleme almıştır.

Şerefü aşhâbî'l-hadîs üç bölüm ve eli sekiz kısımdan meydana gelmekte, eserde on iki âyet, kırk iki merfû hadis, 250 civarında mevkuf ve maktû rivayet yer almaktadır. Birinci bölümde dini öğrenme

ve tebliğ konusu ele alınmış, Hz. Peygamber'in hadis ehline ikramda bulunmaya teşvik ettiği belirtilmiştir, hadis ehlinin Peygamber'e en yakın ve en güvenilir kimseler olduğu, sünnetin öğretilmesinde Resûlullah'ın mirasçıları sayıldığı ifade edilmiş, isnadın fazileti anlatılmış, bu arada müellif kendi değerlendirmelerini de zikretmiştir. İkinci bölümde gerçeğin hadis ehliyle birlikte bulunduğu, hadis ehlinin âhrette kurtuluşa en lâyık kimseler olacağı, hadis öğrenmek için yapılan yolculukların (rihle) fazileti, hadis rivayeti yanında hadisin fıkhi ile de meşgul olunması gerektiği, hadis ehlini sevmenin Ehl-i sünnet'in ayırt edici özelliği sayıldığı, hadislerin müzakeresi ve yayılmasının teşvik edilmesi gibi konular ele alınmıştır. Üçüncü bölümde hadis ehlinin mânevî dereceleri hakkında sâlih kimselerin gördüğü rüyalar kaydedilmekte, hadis naklinin üstün bir ibadet olduğu belirtilmekte ve hadis ehlinin faziletiyle ilgili rivayetler sıralanmaktadır. Eserde zayıf hadisler de vardır; ancak rivayetlerin isnadlarıyla birlikte zikredilmesi onların değerlendirilmesine imkân vermektedir.

İlk defa Delhi'de (1345), daha sonra oldukça hatalı bir şekilde Lahor'da (nşr. Mirza Muhammed Sâdik, 1384/1964) yayımlanan *Şerefü aşhâbî'l-hadîs*'in Mehmed Said Hatiboğlu tarafından beş nüshaya dayanarak önemli bir neşri gerçekleştirilmiştir (Ankara 1971, 1991). Kitabı ayrıca Amr Abdülmün'im Selim neşretmiş (Kahire 1417), Ebû Abdurrahman Mahmûd *Tehzîbü Şerifi aşhâbî'l-hadîs* adıyla ihtisar etmiştir (Beyrut-Riyad 1414/1993).

BİBLİYOGRAFYA :

Hatib el-Bağdâdî, *Şerefü aşhâbî'l-hadîs* (nşr. Mehmed Said Hatiboğlu), Ankara 1972, neşredevinin girişi, s. 20-21, 23-25, 36-37, 140; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1044; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe* (Özbek), s. 80, 315; Ali Yardım, *Hadis*, İzmir 1984, I, 56, 88; M. Yaşar Kandemir, "Hatib el-Bağdâdî", *DİA*, XVI, 455, 456.

İBRAHİM HATİBOĞLU

ŞERH

(الشرح)

İslâm dünyasında bir eserin
daha geniş biçimde
açıklanması amacıyla yazılmış
kitapları ifade eden bir telif türü.

Sözlükte şerh "eti kesmek; bir şeyi genişletip yaymak; sözün kapalı kısımlarını açıklayıp anlaşılır hale getirmek" demektir (*Lisânü'l-Arab*, "şrh" md.; *el-Mu'cemü'l-vasîf*, s. 477). Literatürde sonuncu mâna-

dan hareketle sözlü veya yazılı olarak bir konuda yapılan açıklamalara şerh denmiş, böylece ilimler tarihinde şerh bir telif türü şeklinde ortaya çıkmıştır. Şerhler bir ilim dalında meşhur olmuş genellikle muhtasar metinler üzerine kaleme alınan, bunlardaki kapalı ifadelerin açıklandığı, eksik bırakılan hususların tamamlandığı, hatalara işaret edildiği ve örneklerin çoğaltıldığı eserlerdir. Ancak Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'i, Müberred'in *el-Mukteḍab*'ı ve İbnü's-Serrâc'ın *el-Uşûl*'ü gibi geniş hacimli eserler hakkında da önemleri, kapalı veya anlaşılmayan kısımlarının bulunması dolayısıyla şerhler yazılmıştır. Şerh müellifleri genellikle metin müelliflerinden farklı kişiler olmakla birlikte bazı metin yazarlarının kendi eserlerini şerhettiği de olmuştur. İbn Mâlik et-Tâî'nin *Teshîlü'l-Fevâ'id ve tekmilü'l-Makâşid* adlı eseriyle İbn Hişâm en-Nahvî'nin *Şüzûrû'z-zeheb* ve *Ḳatrü'n-nedâ* isimli kitaplarına yazdıkları şerhler bunlardan bazılardır. Öte yandan şerh üzerine şerhler de kaleme alınmıştır. Ancak genelde şerhlere dair yapılan açıklama, eleştiri ve ilâve tarzı notlardan oluşan eserler hâşiye, hâşiyelere dair yazılan notlar ise ta'lik / ta'likât diye adlandırılmıştır. Şerhler umumiyetle bir eserin bütününe açıklamak amacıyla kaleme alınır. Fakat Mübârek b. Fâhır'ın *Şerhu Huḫbeti Edebi'l-kâtib* (İbn Kuteybe), Firûzâbâdî'nin *Nuḡbetü (Buḡyetü)'r-reşşâf min huḫbeti'l-Keşşâf* (Zemahşerî) adlı eserleri gibi yalnız önemli görülen mukaddimeleri şerhedilen eserler de bulunmaktadır (*DİA*, XXXI, 116). Yine bazı eserlerde geçen şevâhid hakkında yazılmış çok sayıda şerh mevcuttur. Abdülkâdir el-Bağdâdî'nin *Hiżânetü'l-edeb*'i, Radiyyüddin el-Esterâbâdî'nin İbnü'l-Hâcib'e ait *el-Kâfiyye*'ye yazdığı şerhte yer alan şâhid beyitleri açıklamak için kaleme alınmıştır.

Kâtib Çelebî, eser telifinin gayelerini yedi madde halinde özetlerken kapalı kalmış hususları açıklama ve eserdeki hataları düzeltme nevelerine de yer verir. Aslında her müellif eserini şerhe ihtiyaç kalmadan anlaşılması için yazdığı halde daha çok üç sebeple şerhe ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Birincisi eserin müellifi zekâ, kabiliyet ve birikiminin seviyesi çerçevesinde incelediği konuyu kendince yetli bir hacimde ortaya koysa da her okuyucu aynı seviyede olmadığından eserin şerhine ihtiyaç duyulur. İkincisi başka bir ilmin alanına girmesi dolayısıyla bazı temel bilgilere yer verilmemesi, bazılarının düzenlenmesinin ihmal edilmesi veya bazı hükümlerin illetlerinin belirtilmemesidir.

Üçüncü sebep eserde yoruma muhtaç veya mecazi ifadelerin kullanılmasındır. Ayrıca bazı eserlerde görülen yanlışlık ve eksikliklerin giderilmesi de şerh yazmayı gerekli kılar (*Keşfü'z-zunûn*, I, 35-37). Şerh yazımında, genellikle ders kitabı olarak okutulan özlü metinlerin açıklanması suretiyle eğitim faaliyetine yardım edilmesinin yanı sıra geniş ilmi tartışmaların yapılması gibi etkenler de rol oynamıştır. Bu türden şerhlerde esas alınan metnin bir problemler veya önermeler listesi şeklinde kabul edildiği görülür. Söz konusu şerhlerde metin müellifinin ne demek istediği açıklanmakta, ardından konuyla ilgili görüşler tartışılmakta, sonunda şerh yazarının düşüncelerine ve itirazlarına yer verilmektedir (*Anay*, VII/76 [1996], s. 13). Bu bakımdan şerhin hitap ettiği okur kitlesine bağlı olarak öğretime yönelik şerhlerin kolay bir üslûpla, doğrudan ilmi katkı ve tartışmaya yönelik şerhlerin nisbeten zor anlaşılır bir üslûpla kaleme alındığı görülür.

Şekil bakımından şerhler üç gruba ayrılır. 1. Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Makâşid*'i ve Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî'nin *Me'tâli'u'l-enzâr*'i gibi metnin başında "kâle" (kavlühû), şerhin başında "ekülû" ifadelerinin yer aldığı şerhler. Bu şerhlerde metin bazan tamamen, bazan da şerh içinde geçtiği için kısmen verilir. 2. İbn Hacer el-Askalânî ve Kirmânî'nin Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şâhîh*'i üzerine yazdıkları şerhlerde görüldüğü gibi "kavlühû" ifadesiyle metnin sadece şerhe konu olan bölümünün verildiği çalışmalar. Bu tür şerhlerde bazan metnin tamamı hâmişte, sayfa başında veya satır aralarında verilir. 3. Metin ve şerhin birbirine katıldığı şerhler. Müteahhir dönemdeki şerhlerin çoğu bu şekildedir. Bu türden eserlerin yazma nüshalarında metne mim (metin) veya sâd (nass) harfleriyle, şerhe de şîn harfiyle işaret edilebilir. Bazan da metin, üzerine konulan çizgiyle şerhten ayırt edilir. Ancak bunların yanlışa ve karıştırmaya çok müsait olduğu belirtilir (*Keşfü'z-zunûn*, I, 37). Bu tür eserlerde metinle şerhin birbirinden ayrılması için sonraki dönemlerde metnin parantez içine yazılması, metin ve şerhlerin farklı karakterdeki harflerle dizilmesi gibi yöntemlere başvurulmuştur. Bazan da metinler sayfanın üst kısmına, şerhler sayfa altlarına yazılır.

İslâm ilimleri tarihinde önemli bir konuma sahip olan şerh geleneği eski ve yeni dönemlerde bazı eleştirilere hedef teşkil etmiştir. Buna göre şerhlerde mâna ve muhtevadan çok lafızlar üzerinde durulmuş, örnekler tekrar edilmiş, sıradan cüm-

lelerle aynı konularda birçok görüş bir araya toplanmış, gereksiz uzatmalarla konular daha zor anlaşılır hale getirilmiştir. Yine birçok şerhin üslûbunun zor, metodunun karmaşık olduğu ve genellikle ilme yeni katkılar sağlamadığı ileri sürülmüştür. Şerh ve hâşiye yazımının Memlûkler ve Osmanlılar döneminde başlayıp devam ettiği, bu dönemlerin ilmi ve fikrî bakımdan duraklama ve gerilemeyi temsil ettiği söylenmiştir. Şerh ve hâşiye yazarların çoğunun eski Arap üslûbuna tamamen hâkim olmadıkları, edebî seviye bakımından yetersiz kaldıkları, hatta bazılarının gramer hataları yaptığı iddia edilmiştir. Buna karşılık şerhlerde görülen zorlukların büyük ölçüde ele alınan konulardaki derinleşme dolayısıyla ortaya çıktığı söylenmiş, ayrıca ilim adamlarının zor meseleleri anlama ve çözme becerileriyle diğerlerinden ayrıldıkları, bunun kusur değil üstünlük sayılması gerektiği belirtilmiştir. Bazılarına ilmi bakımdan gerileme devri diye nitelendirilen şerh döneminde birçok büyük ilim adamının yetişmiş olması bu görüşün isabetsizliğini ortaya koymaktadır. Bu devirde yazılan eserlerin pedagojik kurallara uymadığı şeklindeki görüş de haksız bulunmuş; metin, şerh, hâşiye ve ta'lik sıralamasıyla yapılan eğitimin tadrîcîlik yöntemi çerçevesinde ele alındığı ifade edilmiştir. Şerhlerden bir kısmının gereksiz bilgilerle doldurulması ve karmaşık olması yolundaki iddia bütün şerhler için geçerli sayılmadığı gibi bu tür eser yazma usulünün dönemin şartları ve ilim anlayışından kaynaklandığı, değerlendirme yapılrken tarihî bağlamının göz ardı edilmemesi gerektiği de vurgulanmıştır (Selmî, s. 267-270). Şerh geleneğinin İslâm öncesi den itibaren çeşitli milletlerde mevcut olduğu bilinmektedir. İslâm dünyasındaki şerh ve hâşiye geleneğinin ilk dönemlere kadar uzandığı, daha sonra özellikle Memlûkler ve ardından Osmanlılar zamanında yaygınlaştığı görülmektedir. Hz. Peygamber'in Kur'an'daki bazı meseleleri tefsir etmesi, az bilinen kelimelerin mânalarını ve Kur'an hükümlerini açıklaması İslâm kültüründe şerhin başlangıcı kabul edilebilir (Habeşî, I, 7). Dil bilimi, belâgat, tarih, biyografi vb. birçok dalda ortaya konulan şerh literatürü, İslâm kültüründe kazandırdığı karakteristik özelliklerini Kur'an'ı ve onun i'câzını daha iyi anlamaya yönelik araştırmalara borçludur (Kortantamer, sy. 8 [1994], s. 3).

İslâm literatüründe zengin bir miras oluşturan şerh türü eserler Arap dili ve edebiyatı alanında büyük miktarlara ulaş-

mıştır. Günümüze kadar gelen en eski Arap grameri çalışması olan Sibeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb*'i, ayrıca eserdeki şiir örnekleri üzerine çok sayıda şerh kaleme alınmıştır. Bunlar arasında Ebû Ömer el-Cermî, Mâzinî, Ebû Hâtim es-Sicistânî, Ebû İshak ez-Zeccâc, Ahfeş el-Asgar, İbnü's-Serrâc, Ebû Ca'fer en-Nehhâs, Ebû Saîd es-Sirâfî, Hatîb el-İskâfî, Ebû'l-Alâ el-Maarrî, A'lem eş-Şentemerî, İbnü'l-Bâziş, Zemahşerî ve Ebû'l-Bekâ el-Ukberî'nin şerhleri sayılabilir. Zemahşerî'nin *el-Mufaşşal*'ının başlıca şerhleri arasında Muhammed b. Sa'd el-Mervezî'nin *el-Muḥaşşal*, Kâsım b. Hüseyin el-Hârizmî'nin *et-Taḥmîr şerhu'l-Mufaşşal*, Ziyâeddin el-A'cemî'nin *Şerhu'l-Mufaşşal*, Ebû'l-Bekâ İbn Ya'îş'in *Şerhu'l-Mufaşşal*, İbnü'l-Hâcib'in *el-İzâh fî şerhi'l-Mufaşşal*, Şerîf er-Radî'nin *el-Mükemmel fî şerhi'l-Mufaşşal*, Ali b. Ömer Hafîl el-Esfenderî'nin *el-Mukṭebes fî tavzîhi me'ltebes*, Muhammed Tayyib el-Mekkî'nin *el-Vişâhu'l-Hâmidî* ve Muhammed Abdülganî'nin *el-Mu'avvel* adlı eserleri anılabilir. İbn Mâlik et-Tâî'nin Arap gramerine dair manzum eseri *el-Elfiyye* üzerine de çok sayıda şerh kaleme alınmıştır. Bunlardan meşhur olanları İbn Mâlik'in oğlu İbnü'n-Nâzım'ın *ed-Dürretü'l-muḍiyye*, Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin *Menhecü's-sâlik fî'l-ke'lâm 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, İbn Hişâm en-Nahvî'nin *Evḍaḥu'l-mesâlik*, Bahâeddin İbn Akil'in *Şerhu Elfiyyeti İbn Mâlik*, Nûreddin el-Üşmûnî'nin *Menhecü's-sâlik*, Süyûtî'nin *el-Behcetü'l-marḍiyye* ve Ahmed b. Zeynî Dahlân'ın *el-Ezhârü'z-Zeyniyye*'sidir. Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin, şerhini İbn Mâlik'in görüşlerini red-detmek ve onun ilmi şöhretini gölgelemek amacıyla yazmış olması dikkat çekicidir. İbnü'l-Hâcib'in nahve dair muhtasar eseri *el-Kâfiyye* üzerine de çoğu Arapça, bir kısmı Türkçe ve Farsça olmak üzere 150 kadar şerh yazılmıştır. Bunların en meşhurları bizzat müellifin *Şerhu'l-Kâfiyye*, Radî el-Esterâbâdî'nin *Şerhu'l-Kâfiyye*, Abdurrahman-ı Câmî'nin *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*, Bedreddin İbn Cemâa'nın *et-Tuḥfe 'ale'l-Kâfiyye*, Seyyid Şerîf el-Cür-cânî'nin *Şerhu'l-Kâfiyye* ve Südfî Bosnevî'nin *Şerh-i Kâfiyye*'sidir. İbnü'l-Hâcib'in sarf ilmine dair *eş-Şâfiyye*'si üzerine kendisi, Çârperdî, Radî el-Esterâbâdî ve Nukrekâr tarafından kaleme alınan şerhlerle İzzeddin ez-Zencânî'nin *el-İzzi fî't-taşrif*'inin Teftâzânî şerhi meşhurdur. Sekkâkî'nin Arap gramerine ve belâgatına dair *Miftâhu'l-'ulûm*'u hakkında da birçok şerh ya-

zılmıştır. Bunlardan Hüsâmeddin el-Hârîzmi'ye ait olan, eserin tamamının şerhi mahiyetinde iken, belâgatla ilgili üçüncü bölüme yapılan en meşhur şerhler Kutbüddîn-i Şîrâzî, Teftâzânî ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî'ye aittir. *Miftâhu'l-ülûm*'un üçüncü bölümünün ihtisarı olan Hatîb el-Kazvî'nin *Telhîsu'l-Miftâh*'ı, hakkında en çok şerh yazılan belâgat kitabıdır. Bu şerhler arasında Teftâzânî'nin *el-Muṭavvel* ile *Muḥtaşarü'l-me'ânî*, İsmâüddin el-İsferâyînî'nin *el-Aṭvel*, İbn Ya'kûb el-Mağribî'nin *Mevâhibü'l-fettâh* ve Bahâeddin es-Sübkî'nin *'Arûsü'l-efrâh*'ı başta gelen çalışmalardır. Arap dilinin günümüze ulaşan en hacimli sözlüğü olan Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî'nin *Tâcü'l-'arûs*'u Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsü'l-muḥîṭi*'i üzerine yazılmış bir şerhtir. Adudüddin el-İcî'nin *er-Risâletü'l-vaz'îyye*'siyle ilgili Ali es-Semerikandî, Ali Kuşçu, Ebû'l-Kâsım es-Semerikandî ve İsmâüddin el-İsferâyînî'nin şerhleri bulunmaktadır. Ebû'l-Kâsım es-Semerikandî'nin istiareye dair *Ferâ'idü'l-fevâ'id*'i (*er-Risâletü's-Semerikandiyye*) hakkında da başta İsmâüddin el-İsferâyînî, Sabbân, Bâcûrî ve Ahmed b. Abdülfettâh el-Mollâvî'nin şerhleri olmak üzere çok sayıda şerh, hâşiye ve ta'lik yazılmıştır.

Arap edebiyatında bilhassa Câhiliye dönemi şairlerine veya kabilelerine ait şiirlerin toplandığı divanlar ve muhtelif şairlerden yapılan seçmeler sonucu oluşan antolojiler hakkında birçok şerh kaleme alınmıştır. İlk şârihlerin aynı zamanda bu şiirleri derleyen râviler olduğu görülür. Bunlar arasında İbnü's-Sikkît, Muhammed b. Habîb, Ebû Hâtim es-Sicistânî ve Sükkerî gibi isimler dikkat çeker. İlk devrin şerhleri daha çok anlaşılması zor kelimeleri ve adları geçen şahıs, yer ve olayları açıklamaya yöneliktir. Kabile şiirleri divanlarından günümüze ulaşan tek örnek, Sükkerî tarafından derlenip şerhedilen ve Hüzeyl kabilesine mensup şairlerin şiirlerini kapsayan *Dîvânü'l-Hüzeliyyîn*'dir. Arap şiirinin en önemli antolojilerinden olan *Mu'allaqât* üzerine Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî, Ebû Ca'fer en-Nehhâs, Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî ve Hatîb et-Tebrîzî'nin yazdıkları şerhler meşhurdur. Ebû Temmâm'ın antolojisi *el-Ḥamâse*'nin dikkat çeken şerhleri Ebû Bekir es-Sülî, Ebû Ca'fer en-Nehhâs, Ebû'l-Hasan Ali b. Hâris el-Biyârî, İbn Cinnî, Ebû Hilâl el-Askerî, Muhammed b. Âdem el-Herevî, Ebû Ali el-Merzûkî, Ebû'l-Alâ el-Maarrî, İbn Sîde, A'lem eş-Şente-merî, Hatîb et-Tebrîzî, Şümeym el-Hillî ve Ebû'l-Bekâ el-Ukberî tarafından kaleme alınmıştır. Mütenebbî ve Ebû'l-Alâ el-Ma-

arrî gibi İslâmî dönemin önde gelen şairlerinin divanlarına da çok sayıda şerh yazılmıştır. Divan ve antolojilerin yanı sıra Kâ'b b. Zühayr'ın ve Bûsîrî'nin *Kaşidetü'l-bürde*'leri gibi yaygınlık kazanmış kasideler üzerine de şerhler yazılmıştır. Kâ'b b. Zühayr şerhlerinin en önemlileri Ebû'l-Abbas el-Ahvel, Sa'leb, İsa b. Abdülaziz el-Cezûlî, İbn Düreyd, Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî, Hatîb et-Tebrîzî, Abdüllatif el-Bağdâdî, İbn Hişâm en-Nahvî, İbn Hicce, İbn Seyyidünnâs, Devletâbâdî, Süyûtî, İbn Hacer el-Heytemî ve İbrâhim el-Bâcûrî'ye aittir. Bûsîrî'nin kasidesine ait 100'den fazla şerhten Şemseddin Muhammed el-Feyyûmî, Hâlid b. Abdullah el-Ezherî, İbn Hacer el-Heytemî, Ömer b. Ahmed Harpûtî ve Âbidin Paşa'nın eserleri anılabilir. Diğer taraftan Arap nesrinin dikkat çekici örneklerinden olan Harîrî'nin *el-Makâmât*'ı için de birçok şerh kaleme alınmış olup en meşhurları Ahmed b. Abdülmü'min eş-Şerîfî, Mutarrîzî ve Ebû'l-Bekâ el-Ukberî'ye aittir.

Çok sayıda şerhin yazıldığı bir alan da tasavvuttur. Bu sahanın önemli eserlerinden olan Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *Fuşûşü'l-ḥikem*'i için 100'den fazla şerh kaleme alınmıştır. Bunlardan Cendî'nin *Şerhu Fuşûşü'l-ḥikem*'i metinle irtibatlı ilk tam şerh olma özelliğini taşır. Abdürrezzâk el-Kâşânî'nin *Şerhu Fuşûşü'l-ḥikem*'i metnin dilini izahtan çok fikrî açıklamalarıyla önem arzeder. Dâvûd-i Kayserî'nin *Muṭṭala'u ḥuşûşü'l-kilem*'i ise esas metni takip ederek açıklayan ilk düzenli ve kullanışlı *Fuşûşü'l-ḥikem* şerhidir. Eser üzerine ayrıca Abdullah Bosnevî'nin *Tecelliyâtü arâisi'n-nusûs* ve Ahmet Avni Konuk'un *Fuşûsü'l-Hikem Tercüme ve Şerhi* adlı Türkçe şerhler bulunmaktadır. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin *Meşnevî'sinin* en yaygın Türkçe şerhleri İsmâil Rusûhî Ankaravî'nin *Mecmûatü'l-letâif*, Sarı Abdullah Efendi'nin birinci cilde ait olan *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*, İsmâil Hakkı Bursavî'nin *Rûhu'l-Mesnevî*, eserin tamamını içeren Mehmed Murad Efendi'nin *Hulâsatü'r-rûh*, Âbidin Paşa'nın *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Ma'nevî*, Ahmet Avni Konuk'un *Mesnevî Tercüme ve Şerhi*, Tâhirülmevlevî'nin *Şerh-i Mesnevî'sidir*. *Meşnevî'nin* Farsça şerhleri arasında Kemâleddîn-i Hârîzmi'nin mensur *Cevâhirü'l-esrâr* ve *zevâhirü'l-envâr*'ı ile manzum *Künûzü'l-ḥakâ'ik fi rumûzî'd-dekâ'ik*, Şah Velî Muhammed Ekberâbâdî'nin *Mahzenü'l-esrâr*, Abdülalî Muhammed Leknevî'nin *Bahrü'l-ülûm* ve

Şeyh Muhammed Takî-i Ca'ferî'nin *Tefsîr ü Nakd u Tahlîl-i Meşnevî'si* zikredilebilir.

İslâm felsefesi alanındaki eserler için yazılan şerhler arasında en yaygın olanları İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-tenbîhât*'ına Nasîrüddîn-i Tûsî ve Fahreddin er-Râzî'nin, yine İbn Sînâ'nın *'Uyûnü'l-ḥikme'sine* Fahreddin er-Râzî'nin, Sühreverdî'nin *Ḥikmetü'l-işrâk*'ına Muhammed b. Mahmûd eş-Şehrezûrî, Kutbüddîn-i Şîrâzî ve Neyrîzî'nin, aynı filozofun *Heyâkilü'n-nûr*'una Devvânî ve Mîr Gıyâseddin Mansûr'un şerhleridir. Esfîrüddin el-Ebherî'nin klasik İslâm felsefesinin problemlerine dair *Hidâyetü'l-ḥikme'si* için yazılan çok sayıda şerhten en meşhur olanları Kâdî Mîr Meybûdî ile Sadreddîn-i Şîrâzî'ye ait olanlardır. İbn Rüşd'ün, Aristo'nun çeşitli eserlerini yorumlamak ve uyarlamak suretiyle oluşturduğu bazı kitapları da şerh olarak değerlendirilmiştir. Mantık alanında Esfîrüddin el-Ebherî'nin *İsâgüç'si* üzerine kaleme alınan şerhlerin en meşhurları Molla Fenârî'nin *el-Fevâ'idü'l-Fenâriyye* ve Zekerîyyâ el-Ensârî'nin *el-Muṭṭala'*'ıdır. Ali b. Ömer el-Kâtibî'nin *eş-Şemsiyye* adlı kitabının en meşhur şerhi Kutbüddin er-Râzî'nin *Tahîrû'l-ḳavâ'idü'l-mantıḳayye'sidir*. Cedel ve münazara sahasında Muhammed b. Eşref es-Semerikandî'nin *Âdâbü'l-bahş'i* hakkında Kemâleddin Mes'ûd eş-Şîrvânî'nin, Adudüddin el-İcî'nin *Âdâbü'l-bahş'i* üzerine Muhammed el-Hanefî et-Tebrîzî'nin, Saçaklızâde'nin *er-Risâletü'l-velediyye'si* üzerine Abdülvehhâb b. Hüseyin el-Âmidî'nin şerhleri meşhurdur (diğer ilim dallarındaki şerhler için aş.bk.).

Şii literatüründe de çok sayıda şerhe rastlanır (Âgâ Büzürg-i Tahrânî, XIII, 53-398; XIV, 3-178). Bunlar arasında Şerîf er-Radî tarafından derlenen ve Hz. Ali'ye nisbet edilen çeşitli metinlerden oluşmuş *Nehcü'l-belâga* üzerine yazılan şerhlerin sayısının 210 kadar olduğu söylenir. Bunların en hacimli ve en mükemmeli İbn Ebû'l-Hadîd'in şerhidir. İmâmiyye Şîası'nın dört temel hadis kitabını oluşturan Küleynî'nin *el-Kâfi*, Şeyh Sadûk'un *Men lâ yahduruḥü'l-fakih* ve Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin *el-İstibşâr* ve *Tehzîbü'l-aḥkâm*'ı, üzerlerine çok sayıda şerh yazılan eserler arasındadır. Abdullah Muhammed el-Habeşî tarafından hazırlanan *Câmi'u's-şü-rûḥ* ve *'l-ḥavâşî* adlı çalışmada (I-III, Ebûzabî 1425/2004) İslâm literatüründe ortaya konmuş şerh ve hâşiyelerin bir dökümü yapılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî, *el-Mişbâ-
hu'l-münûr*, Beyrut 2001, s. 117; *Keşfü'z-zunûn*,
I, 35-37 (mukaddime), 346-348; II, 1031-1035,
1116; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 538; İbrâhim
Mustafa v.dğr., *el-Mu'cemû'l-vasîf*, İstanbul, ts.
(el-Mektebetü'l-İslâmiyye), s. 477; Âgâ Büzürg-i
Tahrânî, *ez-Zer'â ilâ teşânîfi's-Sî'a*, Beyrut 1403/
1983, XIII, 53-398; XIV, 3-178; Abdullah Muham-
med el-Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, Ebû-
zabî 1425/2004, I, 7-11; Tunca Kortantamer, "Te-
ori Zemininde Metin Şerhi Meselesi", *TDEAD*,
sy. 8 (1994), s. 3; Harun Anay, "Bir Osmanlı Dü-
şüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?", *Der-
gâh*, VII/76, İstanbul 1996, s. 13; a.m.f., "Felse-
fe", *DîA*, XII, 321; Abdullah b. Uveykîl es-Selmî, "el-
Mütûn ve's-şürûh ve'l-havâşî ve't-takîrât fi't-
te'lîfi'n-naşvî", *el-Ahmedîyye*, IV, Dübey 1999,
s. 245-273; Nihad M. Çetin, "Sibeveyhî", *İA*, X,
583-584; Abdülbaki Turan, "el-Elfiyye", *DîA*, XI,
28-29; Mahmud Erol Kılıç, "Fusûsü'l-hikem", a.e.,
XIII, 232-234; Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Hâşiye",
a.e., XVI, 419-422; İlyas Üzümlü, "Kütüb-i Erbaa",
a.e., XXVII, 4-5; Semih Ceyhan, "Mesnevî", a.e.,
XXIX, 331-333; Mehmet Sami Benli, "el-Mufas-
sal", a.e., XXX, 368-369; İsmail Durmuş, "Mu-
kaddime", a.e., XXXI, 116; a.m.f., "Nehcü'l-belâ-
ga", a.e., XXXII, 540; G. J. H. van Gelder, "Com-
mentaries", *Encyclopedia of Arabic Literature*
(ed. J. S. Meisami - P. Starkey), London 1998, I,
174-175.

SEDAT ŞENSOY

□ TEFSİR. Tefsir ilminin telif türleri içe-
risinde Kur'an-ı Kerim tefsirleri, Kur'an ta-
rihleri, Kur'an ilimlerini ele alan çalışmal-
ar ve kıraat tarihine dair eserler bulun-
maktadır. Bunların içinde tefsirler üzeri-
ne yapılmış şerh çalışmaları oldukça azdır.
Genellikle hacimli olan tefsirler hakkında
yazılacak şerhler hacmi daha da arttıraca-
ğından bu tür eserlere fazla rağbet gös-
terilmemiştir. Bunun yerine daha çok ge-
niş tefsirlerin muhtasarları hazırlanmış ve
ya tefsir kitaplarında müphem kalan yön-
lerin açıklandığı hâşiye ve ta'lik çalışmaları
tercih edilmiştir. Hâşiye ve ta'liklerden bir
kısmı ise şerh mahiyetindedir (*DİA*, XVI,
420). Az sayıdaki şerhler de çok defa ese-
rin tamamının değil dil ve ifade bakımın-
dan anlaşılması zor olan kısımlarıyla ilgi-
lidir. Tefsir ilmi içinde yer alan diğer telif
türlerinde durum farklı olup bunlardan
bazıları için çok sayıda şerh yazılmıştır.

Hacimli olmakla birlikte Mâtürîdî'nin *Te'-
vilâtü'l-Kur'an*'ının Ebû'l-Muîn en-Nese-
fî tarafından yapılan şerhini Alâeddin es-
Semerkandî *Şerhu't-Te'vilât* adıyla der-
lemiştir. Osmanlı âlimlerinden Lâlezârî'nin
el-Yâkûtetü'l-hamrâ adıyla aynı tef-
sir üzerine yazdığı şerh Fâtiha sûresinin 5.
âyetiyle ilgilidir (bk. TE'VİLÂTÜ'L-KUR'ÂN).
Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı hakkında da
çok hâşiye ve ta'lik olmak üzere elliye aş-
kın çalışma yapılmıştır (bk. el-KEŞŞÂF). Fi-

rûzâbâdî'nin, *el-Keşşâf*'ın girişinin şerhi
olan *Nuğbetü'r-reşşâf min huḫbeti'l-Keş-
şâf* adlı risâlesi gibi kısmî şerhleri de bu-
lunmaktadır. Ayrıca Zemahşerî'nin tefsir-
inde kullandığı beyitleri şerhetmek ama-
çıyla eserler yazılmıştır. Ebû'l-Fazl Muhib-
büddin Muhammed b. Ebûbekir Efendi'nin
*Tenzilü'l-âyât 'ale's-şevâhid mine'l-
ebyât*'ı ve Ebû Abdullah Muhammed b.
Tayyib Muhammed el-Fâsî'nin *Şerhu şevâ-
hidi'l-Keşşâf*'ı bunlardan bazılarıdır. Med-
reselerde okutulan ve üzerinde en fazla
çalışma yapılan tefsirlerden biri de Beyzâ-
vî'nin *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*'i-
dir. Çoğunluğu hâşiye ve ta'lik türünden
olan bu çalışmaların sayısı 250'nin üzeri-
indedir. Bunlardan İbn Temcîd Muslihüd-
din Mustafa b. İbrâhim er-Rûmî'nin *Hâ-
şiye 'alâ Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'-
vil*'i, Zekerîyyâ el-Ensârî'nin *Fethu'l-celîl
bi-beyânî hafîyyi Envârü't-tenzil*'i, Şeyh-
zâde Muhyiddin Mehmed'in *Hâşiye 'alâ
Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*'i, Şehâ-
beddin el-Hafâcî'nin *İnâyetü'l-Kâdî ve
kifâyetü'r-Râzî'si*, Konevî İsmâil Efendi'nin
*Hâşiyetü'l-Konevî 'alâ Tefsîri'l-Bey-
zâvî'si*, gerek kaynaklarının zenginliği ge-
reksiz verilen bilgilerin sağlamlığı ve geniş-
liği açısından şerh diye nitelendirilebilecek
çalışmalarıdır (Bilmen, II, 531-534; *DİA*, XI,
261; XVI, 421). Ayrıca Hıdır b. Atâullah el-
Mevsilî'nin *el-İs'âf fi şerhi şevâhidi'l-Kâ-
dî ve'l-Keşşâf*'ı ve Mahcûb Binsâlik'in *el-
Kavlü'l-mâdî fi şerhi şevâhidi Tefsîri'l-
Kâdî* gibi eserler kaleme alınmıştır. Ebû'l-
Berekât en-Neseffî'nin *Medârikü't-tenzil*'i
üzerine Hintli âlim Muhammed Abdülhak
İlâhâbâdî tarafından *el-İklîl 'alâ Medâ-
riki't-tenzil* adıyla kaleme alınan hacimli
eser ihtiva ettiği bilgiler açısından bir şerh
görünümündedir (a.g.e., XXX, 490-491).
Edirne Müftüsü Fevzi Efendi *Ḳudsü'l-
meşnevî* adıyla yazdığı kısa manzum tef-
sirini *el-Ünsü'l-ma'nevî fi şerhi Ḳudsi'l-
meşnevî* ismiyle yine manzum olarak şer-
hetmiştir. Aynı müellife ait biri kısa, diğeri
geniş iki tefsirden geniş olanın daima şerh
niteliği taşıdığı düşünülmemelidir. Mese-
lâ Vâhidî'nin *el-Vecîz fi tefsîri'l-Kur'ân-
ni'l-'azîz*'i *et-Tefsîrü'l-vasîf li'l-Kur'ân*'i
kerîm'inin (*el-Vasîf fi tefsîri'l-Kur'ân*'i *me-
cid*), bu da *el-Basîf fi't-tenzil*'inin, yine
Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin *en-Nehrü'l-
mâd*'ı *el-Bahrü'l-muḫîḫ*'inin ihtisar edil-
miş şeklidir.

İbn Teymiyye'nin *Muḫaddime fi uşû-
li't-tenzil*'ini Muhammed b. Sâlih el-Usey-
mîn *Şerhu Muḫaddimetü't-tenzil* ve Mü-
sâid b. Süleyman et-Tayyâr *Şerhu Mu-
ḫaddime fi uşûli't-tenzil li'bn Teymiy-*

ye adıyla şerhetmişlerdir. Süyûtî'nin *el-İt-
kân fi 'ulûmi'l-Kur'an* adlı eseri bir ba-
kırma Zerkeşî'nin *el-Burhân fi 'ulûmi'l-
Kur'an*'ının şerhi olarak değerlendirilir (*el-
İtkân* [Bugâ], müellifin mukaddimesi, I, 5
vd.). Benzer bir ilişki Muhammed b. Akî-
le'nin *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi 'ulûmi'l-
Kur'an*'ı ile *el-İtkân* arasında da görül-
mektedir. İbn Akîle bu hacimli eserinde
el-İtkân'ı şerhetmiştir. Şah Veliyyullah ed-
Dihlevî'nin *el-Fevzü'l-kebir*'i Saîd Ahmed
Bâlânûrî tarafından *el-'Avnü'l-kebir şer-
hu'l-Fevzi'l-kebir fi uşûli't-tenzil* ve Hat-
tâbî'nin *Beyânü 'İcâzi'l-Kur'an*'ı Ömer
Muhammed Ömer Bâhâzık tarafından *Şer-
hu risâleti Beyânü 'İcâzi'l-Kur'an* adıyla
şerhedilmiştir. Mustafa İzmîrî, *Umdetü'l-
irfân fi tahrîri evcûhi'l-Kur'an* adlı ese-
rini Bedâ'î'u'l-burhân 'alâ *Umdetü'l-ir-
fân* ismiyle şerhetmiştir.

Kıraat ilmine dair kitaplara yazılan şerh-
lerin hayli fazla olduğu görülmektedir. Ebû
Amr ed-Dânî'nin *et-Teyyîr fi'l-kırâ'ati's-
seb'* adlı kitabı Abdülvâhid b. Muhammed
b. Ali b. Ebû's-Sedâd el-Mâlekî tarafından
ed-Dürü'n-neşîr ve'l-'azbü'n-nemîr
adıyla şerhedilmiştir. Kâsım b. Firruḫ eş-
Şâtîbî'nin *Hırzû'l-emânî ve vechü't-te-
hânî* adlı kasesi, üzerine en çok şerh ve
hâşiye yazılan eserlerden biri olup bunla-
rın 118'i bilinmektedir (bk. eş-ŞÂTİBİYYE).
Şâtîbî'nin resmü'l-mushaf konusundaki
*'Aḳiletü etrâbi'l-kaşâ'id fi esne'l-me-
kâsid* adlı eserine de muhtelif şerhler ya-
zılmıştır (bk. el-MUKNİ'). İbnü'l-Cezerî'nin
el-Muḫaddimetü'l-Cezeriyye diye bili-
nen *Muḫaddime (tü'l-Cezeri) fîmâ yecî-
bü 'ale'l-kârî'i en ya'lemehü* isimli ki-
tabını Muhammed Beşîr el-Halebî Gâzî
el-Meḫlîbü'l-'aliyye 'alâ metni'l-Cezeriyye
ve Abdürrâzık b. Ali b. İsmâil Mûsâ
*el-Fevâ'idü't-tecvîdiyye fi şerhi'l-Muḫad-
dimetü'l-Cezeriyye* adıyla şerhetmiş,
*ed-Dürre fi kırâ'ati's-selâseti'l-mütemmi-
me li'l-'aşere* adlı eserine de çeşitli kim-
seler şerh yazmıştır (bk. İBNÜ'L-CEZERÎ).
Yine İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*'ini manzum
hale getirdiği *Tayyibetü'n-Neşr fi'l-kı-
râ'ati'l-'aşr* adlı eserine oğlu Ebû Bekir
Ahmed *Şerhu Tayyibetü'n-Neşr fi'l-kı-
râ'ati'l-'aşr*, Ebû'l-Kâsım Muhibbüddin
Muhammed b. Muhammed en-Nüveyrî
*Şerhu Tayyibetü'n-Neşr fi'l-kırâ'ati'l-
'aşr*, Mûsâ Cârullah *Şerhu Tayyibetü'n-
Neşr fi'l-'aşr*, Muhammed Sâlim Muḫay-
sîn *el-Mühezzeb fi'l-kırâ'ati'l-'aşr ve
tevcîhühâ min tarîki Tayyibetü'n-Neşr*
ve *el-Hâdî şerhu Tayyibetü'n-Neşr fi'l-
kırâ'ati'l-'aşr ve'l-keşf 'an 'ileli'l-kırâ'â-
ti ve tevcîhühâ* adlarıyla şerh yazmışlar-